

GTAMP 10.17.21

## ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ПРОЦЕДУРАЛЫҚ НЫСАНЫ

**Е.И. ИСИБАЕВА** [0000-0001-6727-2201]

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан  
e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақалада теріс жауапкершіліктің теориялық және практикалық аспектілерін оны заңды жауапкершілікпен байланыстыру арқылы қайта қарастыруға әрекет жасалған. Заңды жауапкершілік-бұл әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі, сондықтан субъектінің мінез-құлқын оның әлеуметтік маңыздылығы призмасы арқылы бағалай отырып, оны әлеуметтік зиянды да, әлеуметтік пайдалы да деп тануға болады. Осыған сүйене отырып, құқықтық зерттеулерде құқықтық жауапкершілікті позитивті деп түсінуге көзқарас қалыптасты, ол субъектінің заңды мінез-құлықта көрсетілген құқықтық талаптарды орындауынан тұрады. Заңды жауапкершілік құқық жүйесінің ажырамас элементі болып табылатындығын, әлеуметтік және құқықтық реттеу жүйесіне органикалық түрде қосылғанын, адамдардың, ұжымдық құрылымдар мен мемлекеттердің заңды мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталғанын және осы негізгі мақсатты орындау үшін ол мемлекеттік мәжбүрлеу құралдарымен жабдықталғанын негізге алған жөн. Құқықтық жауапкершіліктің айрықша белгілерінің тізімі келтірілген, олар оң жауапкершіліктің тән белгілерімен салыстырылады. Ретроспективті (теріс) жауапкершілікті құқықтық санат ретінде танудың және оны заңды жауапкершілікке жатқызудың теориялық негіздері жоқ екенін айтады. Әдетте, жауапты көзқарас, парызды түсіну, олардың іс-әрекеттерінің мәні мен мағынасын түсіну ретінде түсініледі. Теріс жауапкершіліктің құқықтық мазмұны жоқ және тек әлеуметтік-философиялық көзқарас тұрғысынан субъектілердің мінез-құлқының моральдық-этикалық реттеушісі ретінде қарастырылуы керек. Құқықтық жауапкершілік пен құқықтық санкциялардың маңызды аспектілерін түсіндіретін қоғамның құқықтық құрылымының теориялық, практикалық ерекшеліктері мен факторлары анықталды.

**Түйін сөздер:** заңды, жауапкершілік, құқық, аксиома, құқық, құқықтық мемлекет, ғылым.

Құқықтық зерттеулерде құқықтық заңды жауапкершілікті теріс (ретроспективті) және оң (проспективті) жауапкершілікті қамтитын кешенді құқықтық құбылыс ретінде түсінуге көзқарас қалыптасты. Позитивті құқықтық жауапкершілік тұжырымдамасы отандық ғылыми ортада кең жауап тапты, бірақ оның табиғаты мен ғылымдағы мәні туралы әлі күнге дейін бірде-бір идеялардың жоқтығын көрумізге күнделікті ақпарат бұқаралық құралдарынан көрумізге болады.

Заңды жауапкершілік туралы мәселе жалпы құқық теориясындағы ең күрделі және көп өлшемді болып көрінеді[1]. Құқықтық жауапкершілік бұл ғылымның негізгі категориясы, сондықтан ғалымдардың назары оны зерттеу мәселелеріне әрқашан аударылды, бірақ соған қарамастан жауапкершілікті зерттеу теориялық және практикалық өзектілігін жоғалтқан жоқ[2]. Қазіргі құқықтық жүйеде құқықтық жауапкершілік пен олардың дамуы мен жұмыс істеуінің ең көп таралған заңдылықтарын зерттеу. Заңды жауапкершіліктің теріс

жауапкершілігін мойындау үшін ол құқықтық құбылыстың қасиеттеріне ие болуы керек. Құқықтану аксиомасы-ретроспективті жауапкершіліктің заңды жауапкершілікке жататындығы. Жасалған құқық бұзушылық үшін кез келген салалық құқықтық жауапкершілік әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі ретінде құқықтық жауаптылыққа жатады және оң жауапкершілікті заңдық жауапкершілікке жатқызу үшін ол құқықтың жалпы теориясы тұрғысынан заңдық жауапкершіліктің белгілеріне ие болуға тиіс.

**Әдістері:** Бұл мақаланың теориялық әдіснамалық негіздерін формальды заңды әдіс негізінде заң түсініктерін, олардың белгілерін құқықтық жағынан зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен анықтауға құқықтық ережелердің мазмұнын түсіндіруге және талдауға тән теориялық заңдылықтарды негіздеп құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын құқықтық нормативті актілер мен осы тақырып төңірегінде басып шығарылған Отандық теория ғылымындағы ғылыми еңбектер мен ғылыми әдебиеттер жатады.

**Зерттеу нәтижелері.** Құқықтану ғылымында құқықтық жауапкершіліктің мәні тар және кең мағынада қарастырылады:

- құқықтық жауапкершілікті тар түсінуді жақтаушылар М.Шаргородский, И.Самощенко, О.Иоффе, Л. Явич, В.Копейчиков, П.Рабинович, В.Котюк, В.Молдован, А.Колодий заңды жауапкершілікті заңсыз мінез-құлықпен, мемлекеттік мәжбүрлеуді, жазаны қолдануды көздейтін құқық бұзушылықпен байланыстырады. Олар заңды жауапкершілік тек бір аспектіден тұрады деп санайды - ретроспективті. Субъектілердің заңды әрекеттері жауапкершілікті түсінуге кірмейді. Бұл ұстаным заңды жауапкершіліктің ретроспективті (теріс) аспектісін анықтайды;

- заңды жауапкершілікті кеңінен түсінуді жақтаушылар (Г.Косолапов, С.Лисенков, В.Марков, М.Матузов, П.Недбайло, Н.Слободчикова, А. Скақун, С. Гусарев, А. Слюсаренко, А. Олейник) оны теріс құбылыстың салдары, мемлекеттің жасалған қылмысқа реакциясы ретінде ғана емес, жағымды құбылыс ретінде қарастырады.

Бүгінгі таңда жалпы құқық теориясы мен салалық заң ғылымдары бойынша көптеген ғалымдар құқықтық жауапкершілікті тек құқық бұзушылықтың салдары ретінде қарастырудан тыс кең мағынада құру идеясын қолдайды[3].

Осыған байланысты М.Строгович заңды жауапкершілік, ең алдымен, адамның өз міндеттеріне жауапты қатынасы, адамның өзіне жүктелген міндеттерді дұрыс орындауы үшін жауапкершілік екенін атап өтті. Ол орындалмаған жағдайда оның теріс мағынасында - мәжбүрлеу, өндіріп алу, жазалау жауапкершілік туындайды. П.Недбайлоның пікірінше, адамда оң жауапкершілік туындайды, ол өз міндеттерін орындауға кіріскен кезде ғана емес, олар орындалмаса да, оларға қарсы әрекет ете бастайды.

**Талдау.** Заңды жауапкершіліктің процедуралық мәні мен заңдық жауапкершіліктің қолдану негіздері талданды. Бұл ретте көптеген ғалымдар мен заңгерлердің, құқықтанушылардың еңбектері талдап атап көрсетілді.

Құқық бұзушылықты белгілеу, заңдық жауапкершілік шарасын айқындау және оны іске асыру материалдық және процестік құқық нормаларының өзара тығыз іс-қимылында жүзеге асырылады. Құқықтық жауапкершіліктің материалдық нормаларын іске асыру нақты процедуралық реттеуді қажет етеді. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру Конституция мен заңдарды іске асыру рәсімін жетілдірумен, әсіресе жария билік органдарының, жеке тұлға мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылын реттеумен, олардың арасындағы қақтығыстарды шешудегі соттың рөлін арттырумен, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың сот нысандарын дамытумен тығыз байланысты. Қазіргі уақытта заңды жауапкершілікті ретроспективті деп түсінуді көптеген белгілі бір модификациялармен авторлар бөліседі. Жауапкершілік пен құқық бұзушылықтың байланысына қатысты жалпы көзқарас аясында құқық бұзушы үшін заңсыз мінез-құлық салдарының сипаты және оларды құқықтық бағалау, сондай-ақ құқықтың басқа категорияларымен өзара байланысы туралы мәселелер бойынша әртүрлі көзқарастар айтылды және айтылуда. Ретроспективті тұжырымдаманы жақтаушылардың пікірлерін жан-жақты зерттеуді ұсыну параметрлерінде, біз оның негізгі бағыттарын бөліп көрсетеміз.

Ең көп таралған көзқарас-бұл заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеу нысаны, қоғам мен мемлекеттің құқық бұзушылыққа реакциясы[4].

Мақаланың нормативтік негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Республиканың конституциялық заңдары, заңдары және басқа да нормативтік құқықтық актілері құрады.

Бүгінгі таңда іс жүргізу нысанын, құқықтық рәсімнің ережелерін, құқықтық процесті талдаусыз құқықтық реттеу тетігінің нақты жағдайын, оның ішінде оның заңды жауапкершілік сияқты элементінің (құралының) әрекетін объективті бағалау мүмкін емес екені анық. Құқықтық демократиялық мемлекетте юрисдикциялық қызметтің сапасын арттыру, оның ішінде іс жүргізу нысанын жетілдірумен, сот процесінің (сот ісін жүргізудің) жаңа түрлерін қалыптастырумен және жетілдірумен байланысты екенін мойындау керек. Егер ұзақ уақыт бойы процессуалдық форма негізінен салалық заң ғылымдары аясында зерттелсе, бүгінде процессуалдық форма туралы идеялар жалпы құқық теориясының пәні ретінде және мемлекет ішкі заң ғылымында берік орныққан деп айтуға болады.

Соңғы жылдары жалпы теориялық және салалық заң ғылымында 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясының көптеген ережелерін іске асыру қажеттіліктеріне, сот төрелігіне, осы саладағы халықаралық құқықтық актілердің ережелеріне сәйкес адам мен

азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға деген назардың артуына байланысты процедуралық формалар, құқықтық процедуралар, сот процестері мәселелерін зерттеуде жаңа өрлеу байқалды. Заңды маңызды қызметтің процедуралық жағын сипаттау үшін процедуралық форманың категориясы жалпылама мәнге ие. Оған элементтер ретінде құқықтық процесс және оның түрлері, юрисдикциялық процесс, оның ішінде сот процесінің (сот ісін жүргізудің) түрлері, процедуралық нормалар мен процедуралық құқықтық қатынастар, құқықтық қызметті жүзеге асырудың процедуралық тәртібі, тиісті рәсімдер, өндірістің нақты түрлері, процедуралық құжаттар кіреді.

Заңдық процесс құқық қолдану процесінің бір түрі болып табылады және заңды жауапкершілікті анықтауға, белгілеуге және іске асыруға бағытталған[5]. Юрисдикциялық процестің тәуелсіз мақсаттары мен міндеттері, объектісі бар. Мұндай процестің объектісі құқық бұзушылық және заңды жауапкершілік туралы істерді жүргізу болып табылады.

Юрисдикциялық процестің негізгі мақсаты - заңды жауапкершіліктің материалдық-құқықтық қатынасын ашу. Егер заңды жауапкершілік іс жүзінде болмаса (мысалы, құқық бұзушылық құрамының болмауына байланысты), онда юрисдикциялық процестің мақсаты осы фактіні анықтау болып табылады. Процедуралық нысан заңды жауапкершілікті анықтау және жүзеге асыру құралы ретінде қызмет етеді. Басқаша айтқанда, процедуралық форманың арқасында құқықтық жауапкершіліктің материалдық құқықтық қатынастары дамып, қозғалады. Бұл процессуалдық форманың негізгі функциясы. Мемлекеттің құзыретті органдары мен лауазымды адамдарының құқық бұзушылықты белгілеуге және заңды жауаптылықты айқындауға және оны іске асыруға бағытталған негізгі іс-әрекеттері процестік нысан негізінде және оның шеңберінде, яғни, іс жүргізу құқығы нормаларын іске асыру негізінде, іс жүргізу құқықтық қатынастары шеңберінде, арнайы процесс, оның ішінде қандай да бір сот процесі барысында жүзеге асырылады.

Қоғамда жауапкершіліктің болуына байланысты ұйымшылдық пен тәртіп қамтамасыз етіледі. Адамның мінез-құлқы екі полярлы сортқа ие болғандықтан (әлеуметтік пайдалы және әлеуметтік зиянды), жауапкершілік екі аспектіде қарастырылады: оң және теріс (проспективті және ретроспективті). Перспективалық (оң) аспектіде жауапкершілік адамның жасаған іс-әрекеттеріне оң көзқарасын сипаттайды. Бұл олардың іс-әрекеттерінің қоғам үшін маңыздылығын түсіну, оларды мүмкіндігінше жақсы, тиімді, тезірек орындауға деген ұмтылыс пен тілек. Бұл оның әлеуметтік рөлін дұрыс жүзеге асыру, әлеуметтік нормаларды орындау, кез-келген тапсырма үшін жауапкершілік. Құқықтық салада оң жауапкершілік әлеуметтік-құқықтық белсенділікпен, құқықтық нұсқамаларды іске асыру кезінде бастамашылық танытумен байланысты. Жауапкершіліктің дәл осы жағы жауапкершілік сезімі (хабардарлығы) туралы немесе адамның жауапкершілікті өзіне алатындығы туралы айтылған

кезде ескеріледі. Осы мағынада жауапкершілік адамның саналы және қабылдаған әлеуметтік қажеттілігі ретінде қарастырылады, оның міндеті-саяси, моральдық, құқықтық.

Заңды жауапкершіліктің бұл белгілері міндетті болып табылады, олардың кем дегенде біреуінің болмауы заңды жауапкершіліктің жоқтығын көрсетеді және оны басқа заңды және заңды емес санаттардан ажыратуға мүмкіндік береді [6]. Сонымен, құқықтық жауапкершілік- бұл құқық бұзушының құқықтық нормалардың санкцияларында Мемлекет алдын-ала белгілеген осы процедуралық тәртіпте жасалған құқық бұзушылық үшін мемлекеттік- құқықтық мәжбүрлеу шараларын орындау міндеті.

Заңды жауапкершілік құқық қолдану органының шешімі негізінде құқық нормаларының нұсқамаларына байланысты ғана туындайды. Құқық бұзушылық заңды жауапкершіліктің нақты негізі болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, ол құқық бұзушылықтың құрамын құрайтын әртүрлі белгілердің жиынтығымен сипатталады. Адам оның іс-әрекетінде құрамның барлық элементтері болған кезде ғана жауапқа тартылуы мүмкін. Сендіру, келіспеушілік үшін қудалау тәжірибесі мемлекеттің репрессивті мәнінің көрінісі, ондағы демократия мен өркениеттің жетіспеушілігі болып табылады. Сонымен қатар, объективті тараптың элементі құқық бұзушылық нәтижесінде қоғамдық қатынастардағы зиянды өзгерістерді білдіретін заңсыз әрекеттің әлеуметтік зиянды салдары болып табылады. Заңсыз әрекет пен оның салдары арасындағы себеп-салдарлық байланыс құқық бұзушылықтың объективті жағының үшінші маңызды элементі болып табылады. Бұл байланыс тікелей, объективті болуы керек. Бұл белгілі бір заңсыз әрекеттен объективті, тікелей және әлеуметтік зиянды салдар туындайтынын білдіреді. Құқықтық жауапкершіліктің негізгі және жалпы мақсаты-адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету. Нақты құқық бұзушыға қолданылатын жауапкершілік кінәліні жазалауға бағытталған [7]. Сонымен қатар, мемлекет мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын жүзеге асыра отырып, тағы бір мақсатты көздейді – құқық бұзушылықтың алдын алу.

Заңды жауапкершіліктің көрсетілген мақсаттары оның функцияларын анықтайды. Ол құқық бұзушы келтірген зиянға мемлекет атынан Қоғамның реакциясы ретінде әрекет етеді. Біріншіден, бұл құқық бұзушының жазасы, бұл қоғамның өмір сүру жағдайларын бұзудан өзін-өзі қорғау құралы ғана.

Көптеген жағдайларда заңды жауапкершілік шаралары кінәліні ресми түрде жазалауға емес, қоғамның, уәкілетті субъектінің бұзылған мүдделерін қамтамасыз етуге, заңсыз мінез-құлықпен бұзылған қоғамдық қатынастарды қалпына келтіруге бағытталған. Бұл жағдайда заңды жауапкершілік құқықтық қалпына келтіру (өтемақы) функциясын орындайды. Осы мақсаттарға жету үшін құқықтық жауапкершілікті жүзеге асырудың негізгі принциптері, ең алдымен заңдылық пен негізділік қызмет етеді. Мемлекеттің барлық құқық қолдану қызметіне

ортақ осы қағидаттарды нақтылау «заңсыздықта қылмыс та, жаза да жоқ» формуласы, қылмыстың (немесе теріс қылықтың) және жазаның мөлшерлес болуы, процестің жарыспалылығы, жауаптылыққа тартылған адамды қорғау құқығы, айыпталушының кінәсіздігі презумпциясы және адам құқықтары туралы заңдарда, Конституцияда, пактілерде бекітілген басқалар сияқты жауапкершіліктің арнайы қағидаттары болып табылады.

Тек заңсыз әрекет үшін жауапкершілік. Бұл принцип негізінен заң шығарушыға бағытталған және одан объективті қасиеттері бойынша әлеуметтік зиянды, заңның табиғатына, қоғамның құндылықтарына қайшы келетін әрекеттер үшін ғана заңды жауапкершілік шараларын белгілеуді талап етеді[8].

Құқықтық жауапкершіліктен босатудың негізін анықтау мәселелері. Заңды жауапкершіліктен босату және оның басталуын болдырмайтын жағдайлар мемлекет пен құқық теориясы шеңберіндегі тәуелсіз зерттеу нысаны болып табылады. Бұл құқықтық институт адам (заңдарда көзделген белгілі бір себептерге байланысты) заңды жауапкершілікке тартылмайтын жағдайларға байланысты. Заң практикасында жасалған іс — әрекет өзінің қоғамдық пайдалылығына, не кінәсінің болмауына, не «субъектісіз» болуына байланысты формальды белгілері бойынша құқық бұзушылыққа түсетін (зиянды салдарлар болған кезде) мән-жайлар көбінесе заңды түрде танылмайтын мән-жайлар туындайды. Барлық осы жағдайларда біз заңды жауапкершілікті болдырмайтын жағдайлар туралы айтып отырмыз. Мемлекет пен құқық теориясында бұл проблема әлі жеткілікті дамымаған, өйткені дәстүрлі түрде бұл мәселелер салалық заң ғылымдарының саласына жатады. Құқықтың әртүрлі салаларында нақты белгілері мен сипаттамалары бар нақты өмірлік жағдайлар бекітілген.

Заңды жауапкершілік оң мағынада азаматтардың мемлекетпен ерекше байланысын, қарым-қатынасын көрсетеді, оның аясында мемлекет құқық субъектілеріне заңды міндеттер жүктейді және олардың орындалуын, сондай-ақ тыйымдардың сақталуын талап етеді. Мемлекетке объективті түрде тәуелділіктің салдарынан азамат заңдарда көзделген нұсқамаларды орындауға және тыйым салуларды сақтауға міндетті.

Құқықтық мемлекет пен нарықтық қатынастардың негіздерін құру процесі қоғамдық және мемлекеттік өмірдегі құқықтық принциптерді нығайтуға объективті қажеттілік туғызады. Құқықтық шығармашылық рөлін арттыруға бағытталған бағдарламаларды іске асыру заңдылық пен құқықтық тәртіптің бүкіл жүйесін жетілдіруді қамтиды. Бұл жүйенің маңызды компоненттерінің бірі құқықтық жауапкершілік институты болып табылады, өйткені заңдылық, нормативтік иерархия және құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің сөзсіздігі құқық тәртібінің ең жоғары құндылықтары болып табылады. Сондықтан құқық реформалары кезінде құқықтық жауапкершілік мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Заңды жауапкершілік- бұл әрқашан мемлекеттің мәжбүрлеу күшін қолдану мүмкіндігімен байланысты әлеуметтік

жауапкершіліктің бір түрі. Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға байланысты мәселелерді тиімді шешу заңнаманы, оның ішінде құқықтық жауапкершіліктің рөлі мен мәнін арттыруға бағытталған заңнаманы жетілдіруді көздейтіні анық. Бұл өз кезегінде әрі қарай ғылыми зерттеулерді және заңды жауапкершілік мәселелерін әзірлеуді қамтиды.

Дәстүрлі (ретроспективті) түсінікте қарастырылған санат өткен үшін жауапкершілікті, заңсыз әрекетті сипаттайды. Құқықтық жауапкершіліктің осы аспектісіне және, тиісінше, оның ғылыми әдебиеттегі тұжырымдамасына жалпы қабылданған көзқарас та дамымаған. Кейбір авторлар өздерінің заңсыз әрекеттері үшін жауап беру (немесе есеп беру) міндетін заңды жауапкершілік деп түсінеді, ал басқалары белгілі бір айыруларға, заңсыз әрекеттің теріс салдарларына ұшырау міндетін түсінеді, ал оны құқық бұзушылық фактісінен емес, құқық қолдану актісін қабылдауға байланысты туындайтын міндет ретінде қарастырады,

төртіншісі жауапкершілік деп санайды. мемлекеттік – мәжбүрлеу шараларын жүзеге асыру (жүктеу),

бесіншісі бұл тұжырымдаманы санкцияны жүзеге асырумен байланыстырады,

алтыншы бөлігі – субъектінің өзінің заңсыз әрекеті үшін есеп беру қабілетімен және мәжбүрлі әсер ету шараларынан өту.

Көп жағдайда құқықтық әдебиеттерде «жауапкершілік» термині құқықтық жауапкершіліктің бір түрін білдіреді. Жалпы теориялық тұрғыдан заңды жауапкершілікке деген көзқарас оны түсінудің әділдігін растайды.

Ғылымда жауапкершілік-бұл белгілі бір фактілер болған кезде туындайтын құқықтық салдардың бір түрі, қоғамдық қатынастарға құқық нормаларының әсер ету нысаны екендігі жалпыға бірдей белгілі.

Құқық нормаларына келетін болсақ, олар қарым-қатынас субъектілеріне белгілі бір құқықтар беру және оларға тиісті міндеттер жүктеу арқылы ғана қоғамдық қатынастарды реттейді (оларға әсер етеді). Құқық нормалары құқықтар мен міндеттердің басталуынан басқа ешқандай салдарды көздемейді. Мұндай міндеттердің бір түрі-ретроспективті заңды жауапкершілік. Нормативтік актілерді талдаудан құқық нормасының құқықтық салдарының бір түрі ретінде жауапкершіліктің басталуы тек заңмен теріс бағаланатын белгілі бір заңды фактілермен (міндеттерді орындамау, тыйымдарды бұзу, субъективті құқықтар) байланысты екендігі туындайды. Жауапкершілік басқа мазмұн міндеттерінен ерекшеленеді-бұл әрқашан өзіне жүктелген субъект үшін ақаулы, жағымсыз, оның құқықтық мәртебесіне нұқсан келтіретін, белгілі бір түрден айырылуға әкелетін міндет.

Заңды жауапкершілікті жауапкершіліктің бір түрі ретінде түсіну белгілі бір тараптарды, жауапкершілік сәттерін көрсететін басқа көзқарастардан бас тартуды білдірмейді. Заңды жауапкершілікті жүктеу кінәлі субъектінің әрекеттері үшін есеп беруді қамтиды. Өз кезегінде

жауапкершілік өзіне жүктелген субъектінің белгілі бір әрекеттерін, сондай-ақ мәжбүрлеу шараларын қолданатын арнайы органдардың әрекеттерін талап етеді. Жауапкершілікті іске асыру, әрине, өзінің психофизикалық және әлеуметтік қасиеттері бойынша мәжбүрлеу шараларына төтеп бере алатын тақырыпты қамтиды. Заңды жауапкершіліктің мағынасы мен мақсаты субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау мен қорғау болып табылады. Заңдық жауапкершіліктің міндеттері осыдан туындайды. Біріншіден, құқық бұзушылыққа кінәліні жазалау (жазалау міндеті). Екіншіден, құқықты қалпына келтіру және келтірген зиянды өндіріп алу, ысырапты өтеу (қалпына келтіру міндеті). Үшіншіден, құқықтық санада заңды мінез-құлық мотивтерін қалыптастыру және заңдық жауапқа тартылушы субъектінің де (жеке ескерту), құқық қатынастарының басқа субъектілерінің де (жалпы ескерту) жаңадан құқық бұзушылық жасауының алдын алу. Құқық бұзушылықтардың түрлеріне қарай заңдық жауапкершілік былайша жіктеледі:

- қылмыстық, тек қана қылмыс үшін және қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық атқару заңдарына сәйкес соттың үкімі бойынша ғана қолданылатын ең қатаң түрі;
- әкімшілік, яғни әкімшілік теріс қылық жасағаны үшін, қызмет міндеттерін орындаумен байланысы жоқ түрі;
- азаматтық, шарттық міндеттемелерді бұзудан туындайтын түрі;
- тәртіптік, тәртіптік билігі бар лауазымды адамдардың тәртіптік теріс қылық үшін қолданылатын түрі.

Тәртіптік жауапкершілік ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне сәйкес, бағыныштылық тәртібімен, кейбір салаларда қолданылатын тәртіптік жарғылар мен ережелерге сәйкес пайда болуы мүмкін;

- материалдық, еңбек міндеттерін орындау кезінде ұйымға келтірген залал үшін болатын түрі.

**Нәтижелері:** Заңды жауапкершіліктің әр түрінің өзіне тән мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары бар. Оларды мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларымен шатастырмаған жөн, ал оларға: құқық бұзушыны жауапқа тартпай-ақ, бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін қолданылатын қорғау шаралары (алименттерді мәжбүрлеп өндіріп алу); құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында, яғни ол жасалғанға немесе аяқталғанға дейін формальды түрде және демек, жаза ретінде емес, сақтық ретінде қолданылатын тыю шаралары (кетпеуі туралы тілхат, ұстау); мәжбүрлеп алдын алу сипатындағы шаралар (карантин, дүлей зілзалалар немесе бұқаралық шаралар жағдайларында жүріп-тұру еркіндігін шектеу), қоғамға қауіпті әрекеттер жасағаны үшін кәмелетке толмағандарға тәрбиелік ықпал жасаудың мәжбүрлеу шаралары немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары (ақыл-есі кемістерге, маскүнемдер мен нашақорларға, жезөкшелерге және онымен айналасындағылар үшін ерекше қауіпті аурулар

жұқтырғандарға); меншік иесінің мүлкін оның құнын тең етіп өтіп, мемлекеттік мұқтаждар үшін мәжбүрлеп иеліктен айыру ретіндегі реквизициялау жатады. Сонымен заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен байланысты. Бірақ заңды жауапкершілікті тек мемлекеттік жауапкершілікпен теңестіруге болмайды.

**Қорытынды.** Жауапкершілік ұғымы бұрыннан белгілі заңды категорияларды біріктіреді. Заңды жауапкершілікті жүзеге асырудың ерікті нысаны «міндет», «заңды мінез-құлық», «көтермелеу», «жауапкершілікті сезіну», «міндеттерге ерікті көзқарас» ұғымдарында жойылмайды. Біріншіден, заңды міндет-тиісті немесе талап етілетін мінез-құлықтың түрі мен өлшемі. Міндеттің негізі заңды түрде бекітілген қажеттілік болып табылады. Бір міндет барлық жауапкершілікті тұтастай сипаттай алмайды. Ол өзінің негізінсіз өмір сүре алмайды — құқықтық норма, бірақ құқықтық норма оны толығымен бұзбайды және ерікті жауапкершілік ұғымын сарқылмайды. Өз статикасында, болашақ моделі түрінде тиісті түрде (заңды түрде) әрекет ету міндеті жауапты мінез-құлық пен заңды жауапкершілікті сипаттайды, бірақ оларға қатысты болмайды".

Құқықтық норманың өзі заңды жауапкершіліктің негізі болып табылады. Екіншіден, заңды міндет, барлық құқықтар сияқты, ең алдымен саналы және ерікті мінез-құлыққа арналған. Адамның іс-әрекетін жауапты немесе құқық бұзушы ретінде бағалау үшін оған жауапкершілік пен ерікті көзқарас туралы білу қажет. Бұл хабардарлық оң психикалық көзқарас арқылы көрінеді, бірақ оған азайтылмайды, өйткені оң көзқарас нақты заңды мінез-құлықта анықталуы керек. Міндет, жауапкершілік, позитивті психикалық көзқарас сезімі-жауапкершіліктің өзі емес, бұл заңды және жауапты мінез-құлықтың субъективті жағы. Субъективті жағы объективті негізсіз, заңды жауапкершіліктің статикалық көрінісінсіз мүмкін емес. Заңды жауапкершілік міндеттермен бірдей емес, өйткені бұл міндет саналы, ерікті заңды мінез — құлықта-жауапкершіліктің сыртқы көрінісінде жүзеге асырылады.

#### **Әдебиеттер тізімі:**

- 1.Оспанов К.И. Основы права: Учебник для вузов. М.: Юрист.2007 – с. 95.
- 2.Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері. Тәжірибелік оқу құралы. Нұр пресс, 2003.–85.
- 3.Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы. 2015. – 176 бет.
- 4.Липинский Д.А. Формы реализации юридической ответственности // Закон и время, 2008, №9. С. 17-19.
- 5.Витрук, Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. - М.: Инфра-М, Норма, 2017. - 569 с.

6. Шавалеев, Михаил О неотвратимости юридической ответственности в России / Михаил Шавалеев. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2017. - 180 с.
7. Global Corruption Report: Education, Transparency International. New York, 2013. – 448 с.
8. Липинский Д.А. Юридическая ответственность как институт права // Юрист. 2013. № 12. С. 3 - 7.

### Referances

1. Ospanov K.I. (2007). Osnovi prava [Fundamentals of law] [Textbook for universities]. M.: Lawyer. - p. 95. [in Russian].
2. Tabanov S.A. (2003). Salystyrmaly kukyktanu negizderi. [Fundamentals of comparative lawmaking] [Tazhiribelik oku kuraly]. Nur Press: -85p. [in Kazakh].
3. Bulgakova D.A. (2015). Memleket zhane kuk theorysy [Theory of state and law] [Okulyk]. Almaty: Zheti Zhargy. -87p [in Kazakh].
4. Lipinsky D.A. (2008). Forma realizatsii yuridicheskoi otvetstvennosti [Forms of implementation of legal responsibility] [Law and time] №. 9. pp. 17-19. [in Russian]
5. Vitruk, N.V. (2017). Obshaya teoriya yuridicheskoi otvetstvennosti [General theory of legal responsibility] - M.: Infra-M, Norm, - 569 p. [in Russian]
6. Shavaleev, Mikhail. (2017). O neotvaratimosti yuridicheskoi otvetstvennosti v Rossii [On the inevitability of legal responsibility in Russia] [Mikhail Shavaleev]. - M.: LAP Lambert Academic Publishing, - 180 p. [in Russian]
7. Global Corruption Report: (2017). Education, Transparency International. New York, - 448 p. [in Russian]
8. Lipinsky D.A. (2013). Uridisheskaya otvetstvennost kak institut prava. [Legal responsibility as an institute of law]. Lawyer. № 12. pp. 3-7. [in Russian]

## ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ ФОРМА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

**Е.И. ИСИБАЕВА**

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

**Аннотация:** В статье предпринята попытка переосмыслить теоретические и практические аспекты отрицательной ответственности, связав ее с юридической ответственностью. Юридическая ответственность-это форма социальной ответственности, поэтому, оценивая поведение субъекта через призму его социальной значимости, можно признать его как социально вредным, так и общественно полезным. Исходя из этого, в правовых исследованиях сформировался подход к пониманию юридической ответственности как позитивной, заключающийся в выполнении субъектом правовых требований, выраженных в правомерном поведении. Следует исходить из того, что юридическая ответственность является неотъемлемым элементом системы права, органично включена в систему социального и правового регулирования, направлена на обеспечение правомерного поведения людей, коллективных структур и государств, и для выполнения этой основной цели она снабжена средствами государственного принуждения. Приведен перечень отличительных признаков юридической ответственности, которые сопоставляются с характерными признаками положительной ответственности. Указывает на отсутствие теоретических оснований для признания ретроспективной (отрицательной) ответственности как правовой категории и отнесения ее к юридической ответственности. Выявлены теоретические, практические особенности и факторы правовой структуры общества, объясняющие важнейшие аспекты правовой ответственности и правовых санкций.

**Ключевые слова:** право, ответственность, право, аксиома, право, правовое государство, наука.

## PROCEDURAL FORM OF LEGAL LIABILITY

**E. I. ISIBAYEVA**

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

**Abstract.** The article attempts to rethink the theoretical and practical aspects of negative liability, linking it with legal liability. Legal responsibility is a form of social responsibility, therefore, assessing the behavior of a subject through the prism of its social significance, it can be recognized as both socially harmful and socially useful. Based on this, legal research has developed an approach to understanding legal responsibility as positive, consisting in the fulfillment by the subject of legal requirements expressed in lawful behavior. It should be assumed that legal responsibility is an integral element of the legal system, is organically included in the system of social and legal regulation, is aimed at ensuring the lawful behavior of people, collective structures and states, and to fulfill this main goal it is equipped with means of state coercion. The list of distinctive features of legal liability is given, which are compared with the characteristic features of positive liability. Indicates the absence of theoretical grounds for recognizing retrospective (negative) liability as a legal category and attributing it to legal liability. The theoretical, practical features and factors of the legal structure of society are revealed, explaining the most important aspects of legal responsibility and legal sanctions.

**Key words:** law, responsibility, law, axiom, law, legal state, science.